

Степові ландшафти Донецької та Луганської областей

Степові ландшафти Донецької та Луганської областей

просвітницьке
науково-популярне видання

Київ – 2017

УДК: (292.486):(477.62+61)

ББК: 20.1(4Укр)

С 79

Степові ландшафти Донецької та Луганської областей (просвітницьке науково-популярне видання) / Бурковський О.П., Василюк О.В., Єрьомін В.О., Коломицев Г.О. – Київ, 2017. – 40 с.

Донецька та Луганська області розташовані в Степовій зоні, яка займає 40 % території України. Проте, реальна площа природних степових ділянок є мізерною. В книжці розкривається значення та екологічна функція степових екосистем в формуванні придатного середовища існування, описуються основні причини зникнення степів в наш час та надаються пропозиції щодо збереження та відтворення степу. Видання розраховано на широкий загал читачів, однак в першу чергу рекомендоване керівникам та представникам органів місцевого самоврядування, державним службовцям, що працюють в сфері земельних відносин, екологічного контролю, сільського та лісового господарства.

Над виданням працювали:

Бурковський О.П. Всеукраїнська екологічна ліга,

Громадська кампанія «Збережемо українські степи!»

Василюк О.В., Громадська кампанія «Збережемо українські степи!»,

Ukrainian Nature Conservation Group

Єрьомін В.О., Ukrainian Nature Conservation Group

Коломицев Г.О., Ukrainian Nature Conservation Group,

Інститут зоології ім.І.І. Шмальгаузена

Фото: Бурковський О.П., Василюк О.В., Балашов І., фото з блогу <http://frankensstein.livejournal.com>

та вільні фото авторства Dmytro Balkhovitin (CC-BY-SA-4.0), Balkhovitin (CC-BY-SA-3.0),

Konung yaropolk (CC-BY-SA-4.0)

Карти: Коломицев Г.О.

Макет: Антонова Н.

Видання здійснене в рамках проекту «Відновлення степового ландшафту з виходом крейди в інтересах громад, що постраждали під час проведення антитерористичної операції», що реалізується громадською організацією «ЕКОМАГ» за сприяння Програми малих грантів Глобального екологічного фонду, що впроваджується Програмою Розвитку ООН в Україні.

Розповсюджується безкоштовно.

Зміст

1. Останні «острови» Степу	4
1.1. Стисла історія Степу	5
1.2. Значення Степу.....	6
2. Степові ландшафти Донецької та Луганської областей.....	7
3. Сучасний стан та загрози	16
4. Причини знищення та зникнення Степу в наш час	17
4.1. Фундаментальні причини	17
4.2. Яким чином знищуються останні степи	18
4.2.1. Розорювання агропідприємствами	18
4.2.2. Залісення	22
4.2.3. Промислове освоєння.....	26
4.2.4. Випалювання сухої рослинності	28
4.2.5. Загибель малих річок.....	30
4.2.6. Наслідки військових дій.....	32
5. Як врятувати Степ?.....	33
5.1. Коріння проблеми	33
5.2. Варіанти виходу.....	34
Висновки	38
Використані інформаційні джерела	39

1. Останні «острови» Степу

Донецька та Луганська області розташовані в Степовій зоні, яка займає 40 % території України. Проте, реальна площа природних степових ділянок є мізерною. В книзі розкривається значення та екологічна функція степових екосистем в формуванні придатного середовища існування, описуються основні причини зникнення степів в наш час та

надаються пропозиції щодо збереження та відтворення степу. Видання розраховано на широкий загал читачів, однак в першу чергу рекомендоване керівникам та представникам органів місцевого самоврядування, державним службовцям, що працюють в сфері земельних відносин, екологічного контролю, сільського та лісового господарства.

Фото 1. Кольорове різноманіття степів.

1.1. Стисла історія Степу

Степ, як екосистема, існує вже принаймні 5 мільйонів років. Звичайно, раніше були дещо інші степи, з дещо іншими рослинами і тваринами, але ми могли б легко впізнати степи минулого за їхнім природним обличчям. В часи останнього зледеніння сформувалась величезна Степова зона, яка являла собою широку перехідну смугу між багатометровою

масою криги на півночі та субтропічними лісами на півдні. Вчені називають рослинність Степової зони того періоду тундростепом. Спочатку там паслись мамонти, з часом їх змінили бізони, а останнім на зміну прийшли північні олені. Не зважаючи на безпосередню близькість величезних мас замерзлої води, клімат був сухим і одночасно холодним. Рівень Світового океану був набагато нижче теперішнього, тому, наприклад, між Кримом та півднем сьогоднішньої Одеської області, а також на місці Азовського моря був суходіл.

Під час останнього льодовикового періоду в результаті впливу температур, переміщення повітряних мас та води гірські породи перетворились у дрібнодисперсну масу, яка з часом перетворилась на лесоподібні суглинки та леси. Вони стали ґрунтоутворюючою породою для формування чорноземів. Приблизно 14 тис. років тому розпочалось танення льодовика. Цей період плавно розтягнувся на тисячоліття.

Коли багатство дикої природи досягло свого розквіту, розпочалося інтенсивне накопичення гумусу в ґрунті. Кліматичні умови в цій природній зоні склались таким чином, що через певний дефіцит вологи рослинні залишки не встигали розкладатись повністю і, поступово, відбувався процес накопичення органіки у ґрунтоутворюючій породі. Так народжувались чорноземи.

Якість органічної речовини в ґрунті багато в чому залежить від хімічного складу початкового матеріалу. У Степу він представлений пластичною трав'яною масою, розкладання якої обумовлює високу якість гумусу та родючість чорноземів. Степи в типовому вигляді й складі рослинного покриву формують багаторічні дернинні злакові трави, які здатні переносити періодичну посуху: ковила, типчак,

тонконіг, кострець, житняк... Яскравість та різноманітність барв й ароматів степу завжди надавали різні види дводольних рослин: шавлії, залізняка, астрагала, вероники, горлянки, дивини, полину, роману та багатьох інших. Інколи степ називають «лісом догори ногами», тому що вага кореневої маси значно перевищує надземну масу рослин.

Окрім величезної кількості видів безхребетних тварин та дрібних хребетних, степи на-

селяли великі тварини: дикі коні тарпани, степові антилопи сайгаки, степовий підвид вовка тощо. В повітрі кружляли орли і здійснивали свої незграбні польоти найбільші за вагою птахи Європи – дрохви. Всі ці тварини вплинули на формування образу степу.

У Степу також тисячоліттями господарювала людина. Поступово люди освоювали степи та нищили їх. Найбільших втрат Степ зазнав у XIX – XX ст.

1.2. Значення Степу

Згідно висновків екологічної науки, життєздатність Біосфери можлива лише за умов, коли природні екосистеми займатимуть 67–80 % площі суходолу, а їхня біопродуктивність дорівнюватиме середньоглобальним показникам. Саме дикі екосистеми створюють придатне середовище нашого існування, оскільки формують температурний та гідрологічний режими, фіксують парникові гази, виробляють кисень та беруть участь у багатьох інших колообігах речовин та енергії на планеті.

Кожна екосистема унікальна та важлива. Коли дикі екосистеми починали формуватися, флора та фауна мусили пристосовуватись до чинників неживої природи (температура, вологість, ґрунтоутворююча порода і т.п.). З часом живі організми поступово, але кардинально змінювали середовище, допоки екосистема не досягала нової якості та стабільного стану.

Як зазначалось, завдяки степам утворились чорноземи, які зараз годують мільйони людей в багатьох країнах світу. Проте, глобальне екологічне значення Степу полягає також в масштабному поглинанні двоокису вуглецю (CO_2) з атмосфери, який хімічно зв'язується, перетворюється на різні органічні та органіно-мінеральні

сполуки й накопичується в такому вигляді в гумусі. Відомо, що двоокис вуглецю є основним парниковим газом на Землі, надмірна кількість якого призводить до глобального потепління. Таким чином, степи відіграють вкрай важливу роль у формуванні стабільного клімату планети.

Певна посушливість клімату не завадила степам, в тому числі на Донеччині та Луганщині, створити придатний для існування людини гідрологічний режим. Тут сформувалась велика кількість малих річок та розгалужена мережа ґрунтових вод.

Не зважаючи на величезні відкриті простори та нерівномірний рельєф, степова рослинність утворила щільну дернину, яка повністю захистила ґрунти від ерозії. Степи також сформували та підтримували стале біологічне різноманіття. Це забезпечило перетворення органічних решток в гумус, запилення рослин, регулювання чисельності популяцій організмів, серед яких потенційні бур'яни, носії хвороб та види, що завдають шкоди сільському господарству. Степ зберігає безцінні генетичні ресурси, які є запорукою існування та розвитку рослинництва, селекції, фармацевтики та інших наукомістких галузей.

Отже, степова флора та фауна сформувала абсолютно повноцінні умови для існування людей та зародження землеробства. За це люди «віддячили» степу тотальним знищенням...

Сьогодні рівнинні степи практично не збереглися, оскільки вони перетворені на ріллю.

Суттєво відрізняються від решти степових областей України лише Луганщина і частина Донеччини, на території яких представлені дуже пересічені ландшафти, не придатні для ведення орного землеробства. Саме ці області сьогодні зберігають значні площі степів в Україні.

2. Степові ландшафти Донецької та Луганської областей

Територія Донецької та Луганської областей України є найбільш перспективними для охорони степів: крім того, що області цілком знаходяться в межах Степової кліматичної зони, саме ці землі мають в своєму складі найбільшу в межах України частку степових природних та напівприродних ландшафтів. В межах Донецької та Луганської областей площа степових ландшафтів становить 314 499 та 596 210 га, що складає, відповідно, 8 та 19 % загальної площі областей. Природні території регіону представлені переважно степовими екосистемами: центральна частина Донецької та південь Луганської областей зайнята кам'янистими степами Донецького кряжу, північна частина Луганської області представлена угрупованнями крейдяної флори, що також відносяться до степів, і, нарешті, південь Донецької області – це рівнинні чорноземні степи Приазов'я. Із заходу на схід регіон перетинається комплексом інтразональних біотопів долини р. Сіверський Донець. Ця річка формує широку заплаву, зайняту лучною і лісовою рослинністю, а також піщаними аренами, на яких частково збереглися природні піщані степи. Степи обох східних областей мали

Фото 2. Виходи піщаника на Донецькому кряжі, Луганська область

бути основою для охорони степових екосистем в Україні. Проте, значна частина степових ділянок лишається не охопленою охороною. Так, наприклад у Луганській області лише 23 818 га степових ділянок входять до складу природно-заповідного фонду (ПЗФ), це становить 29 % площі ПЗФ, але лише 4,65 % загальної площі степів області. Частка заповідності степів в Донецькій області ще менша. Значна частина територій ПЗФ в цих областях, які включають степові ділянки, охоплюють лише незначну частину кожної з таких ділянок.

Загалом, в межах Луганської області виділено 1680 ділянок степів загальною площею 596 210 га

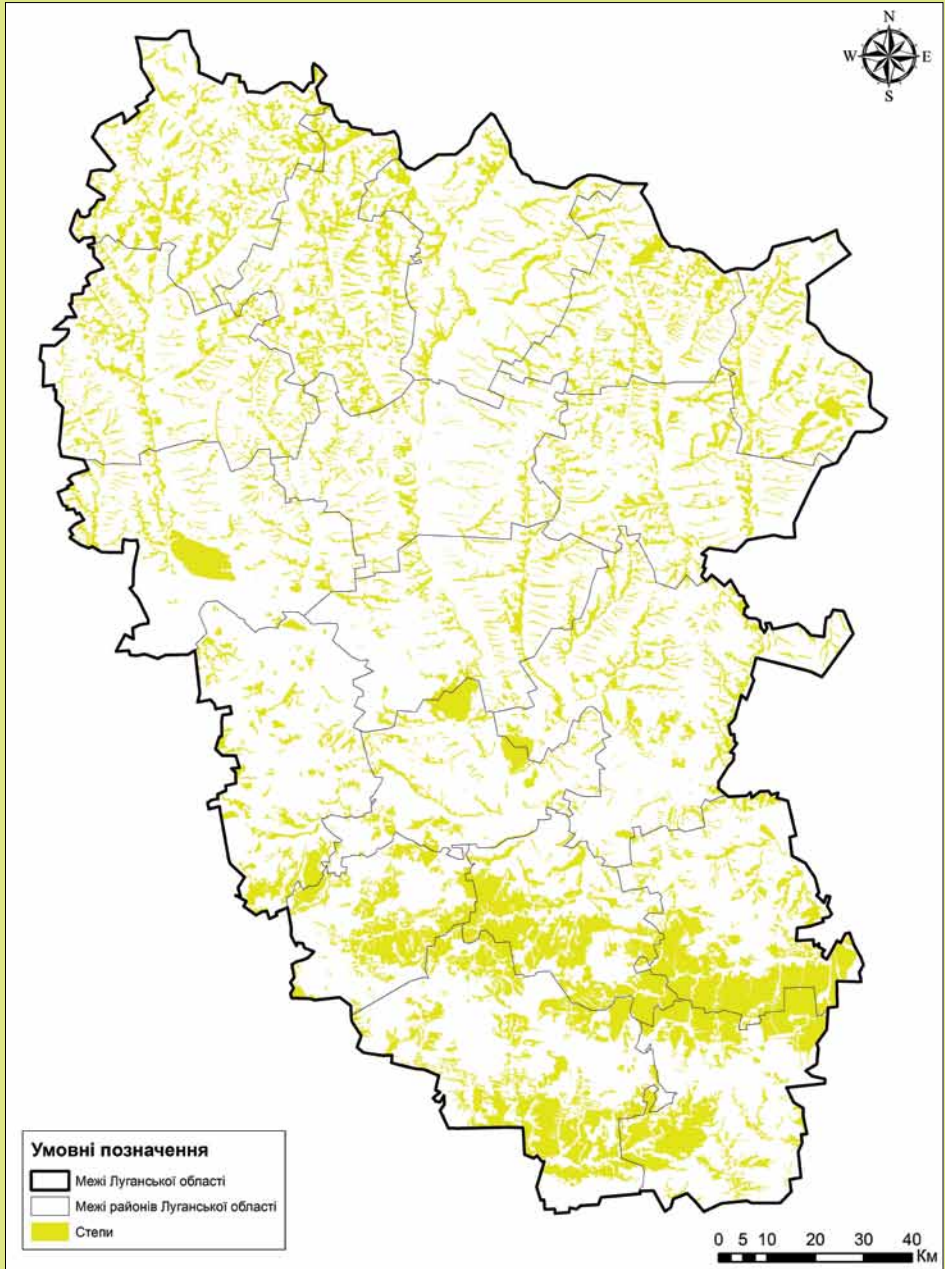
Таблиця 1. Розподіл степових ландшафтів по районах Луганської області.

Район	Площа, га	Кількість ділянок	Середня площа ділянки, га
Антрацитівський	64193	128	502
Біловодський	27455	109	253
Білокуракинський	36405	97	375
Краснодонський	54576	78	700
Кременський	25161	90	280
Лутугинський	49980	34	1470
Марківський	25501	85	300
Міловський	20697	56	370
Новоайдарський	20150	100	202
Новопсковський	26383	61	433
Перевальський	29812	62	481
Попаснянський	24691	98	252
Сватівський	30079	154	195
Довжанський	48875	37	1321
Слав'яносербський	22432	87	258
Станично-Луганський	34801	153	227
Старобільський	18193	165	110
Троїцький	36823	86	428
Всього	596210	1680	355

Фото 3. Гіацинтик Палласів, Довжанський район Луганської області.

Карта 1. Схема розміщення степових ділянок у Луганській області

Також, в межах Луганської області виділено 4047 ділянок крейדיаних виходів загальною площею 7916 га.

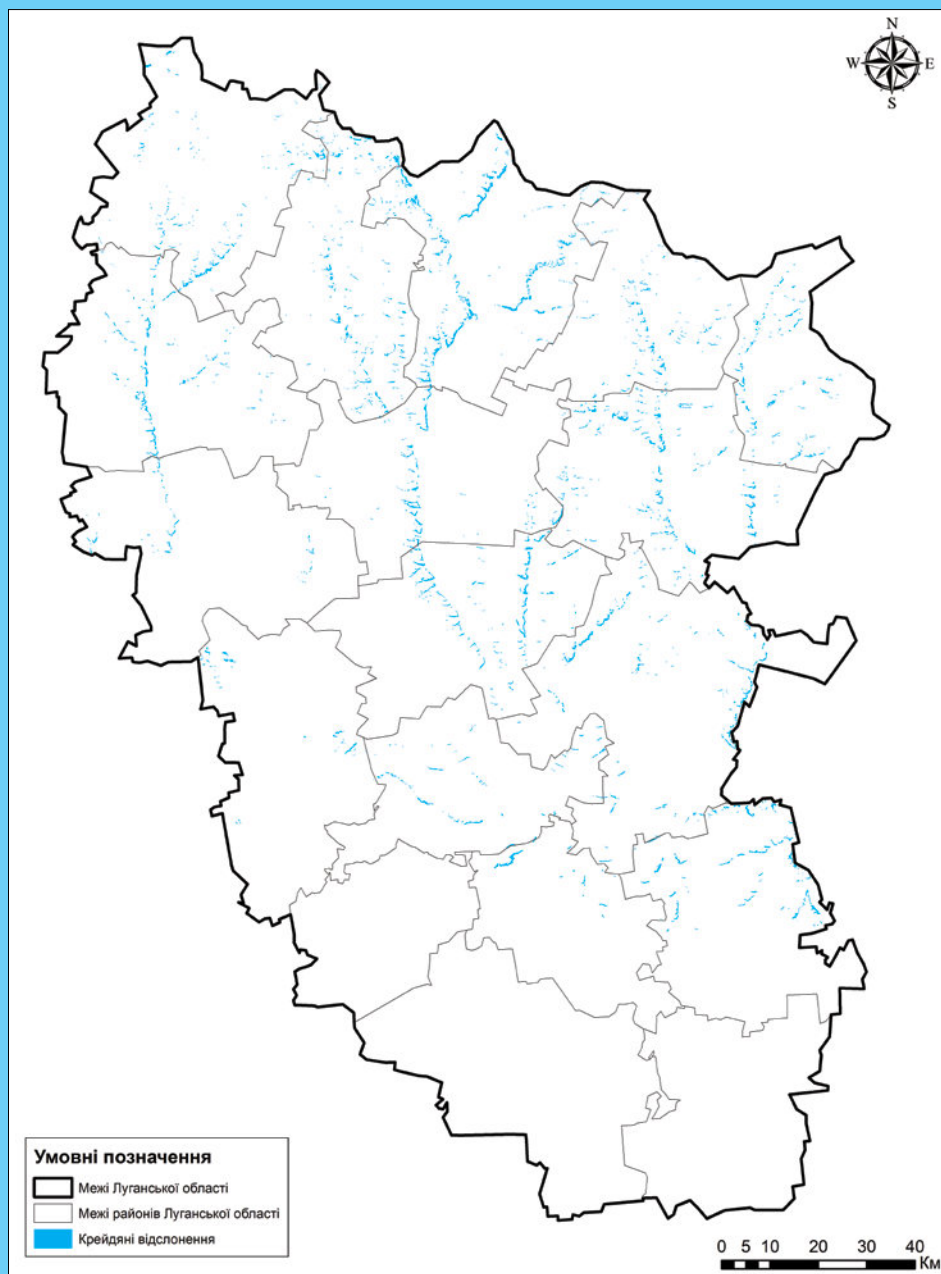
Таблиця 2. Розподіл виходів крейди по районах Луганської області.

Район	Кількість ділянок	Площа, га	Середня площа ділянки, га
Біловодський	350	893	3
Білокуракинський	421	626	1
Краснодонський	190	663	3
Кременський	141	1334	1
Лутугинський	26	214	8
Марківський	321	287	1
Міловський	214	399	2
Новоайдарський	287	720	3
Новопсковський	885	1366	2
Попаснянський	90	148	2
Сватівський	231	545	2
Слав'яносербський	137	267	2
Станично-Луганський	242	717	3
Старобільський	221	455	2
Троїцький	291	483	2
Всього	4047	7916	2

Фото 4. Заказник «Нагольний кряж», Довжанський район Луганської області.

Карта 2. Схема розміщення виходів крейд у Луганській області

Загалом, в межах Донецької області виділено 1980 ділянок степів загальною площею 314499 га.

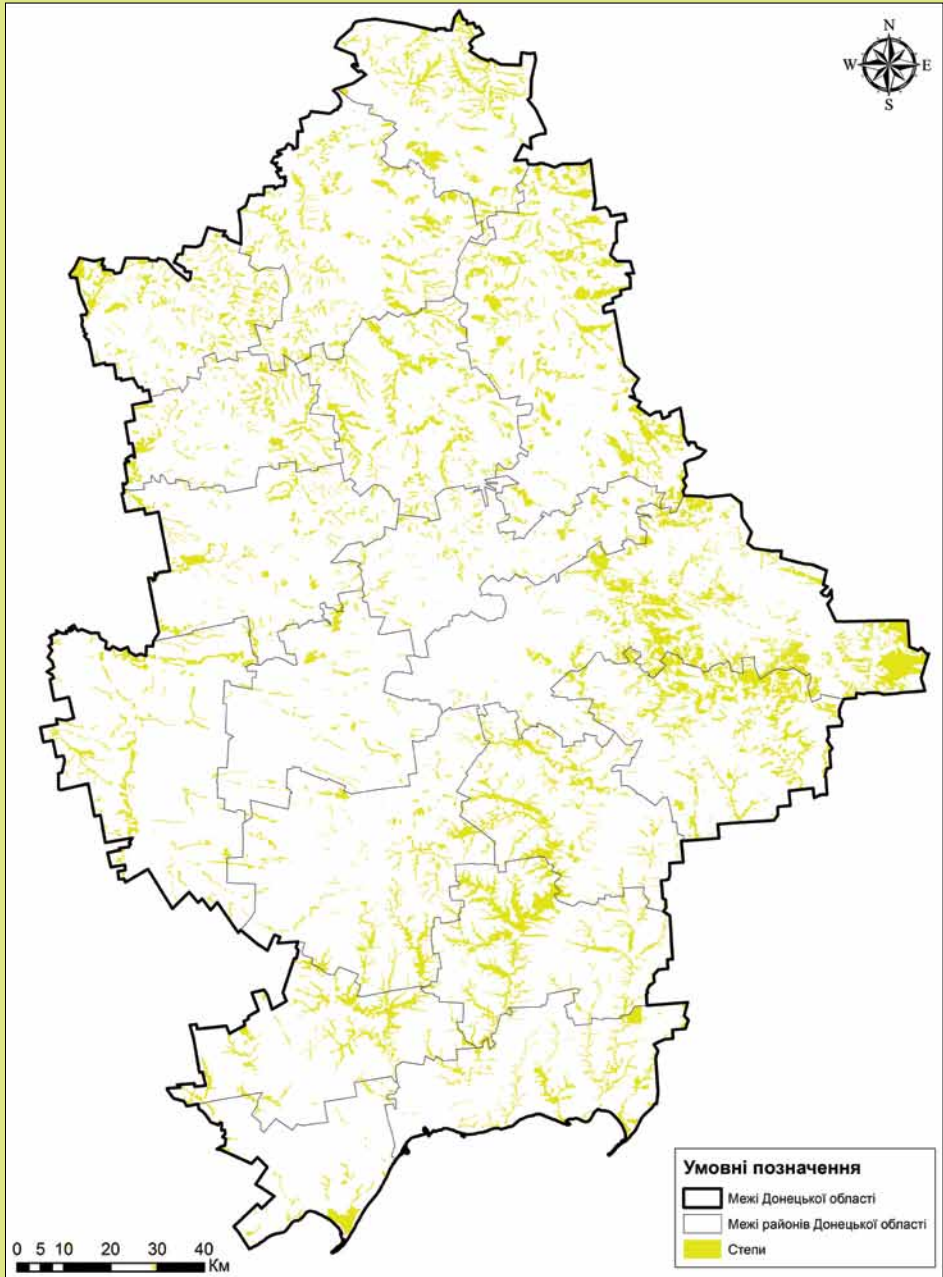
Таблиця 3. Розподіл степових ландшафтів по районах Донецької області.

Район	Площа, га	Кількість ділянок	Середня площа ділянки, га
Амвросіївський	27441	135	203
Великоновоселківський	13897	80	174
Волноваський	15578	98	159
Нікольський	14180	56	253
Добропільський	11309	92	123
Константинівський	19055	108	176
Покровський	10864	128	85
Лиманський	16849	73	231
Мар'їнський	5068	80	63
Новоазовський	12217	55	222
Олександрівський	14607	110	133
Мангушський	5256	45	117
Слов'янський	19542	152	129
Старобешівський	16993	76	224
Бойківський	23308	38	613
Шахтарський	46600	348	134
Ясинуватський	6669	124	54
Всього	314499	1980	159

Фото 5. Український природний степовий заповідник, відділення «Хомутовський степ», СС-BY-SA-4.0

Карта 3. Схема розміщення степових ділянок у Донецькій області

Також, в межах Донецької області виділено 421 ділянок крейдяних виходів загальною площею 1623 га.

Таблиця 4. Розподіл виходів крейди по районах Донецької області.

Район	Площа, га	Кількість ділянок	Середня площа ділянки, га
Амвросіївський	296	48	6
Бахмутський	411	100	4
Добропільський	3	1	3
Константинівський	91	66	1
Лиманський	331	74	4
Слов'янський	491	132	4
Всього	1623	421	4

Фото 6. Український природний степовий заповідник, відділення «Кам'яні могили», СС-ВУ-СА-3.0

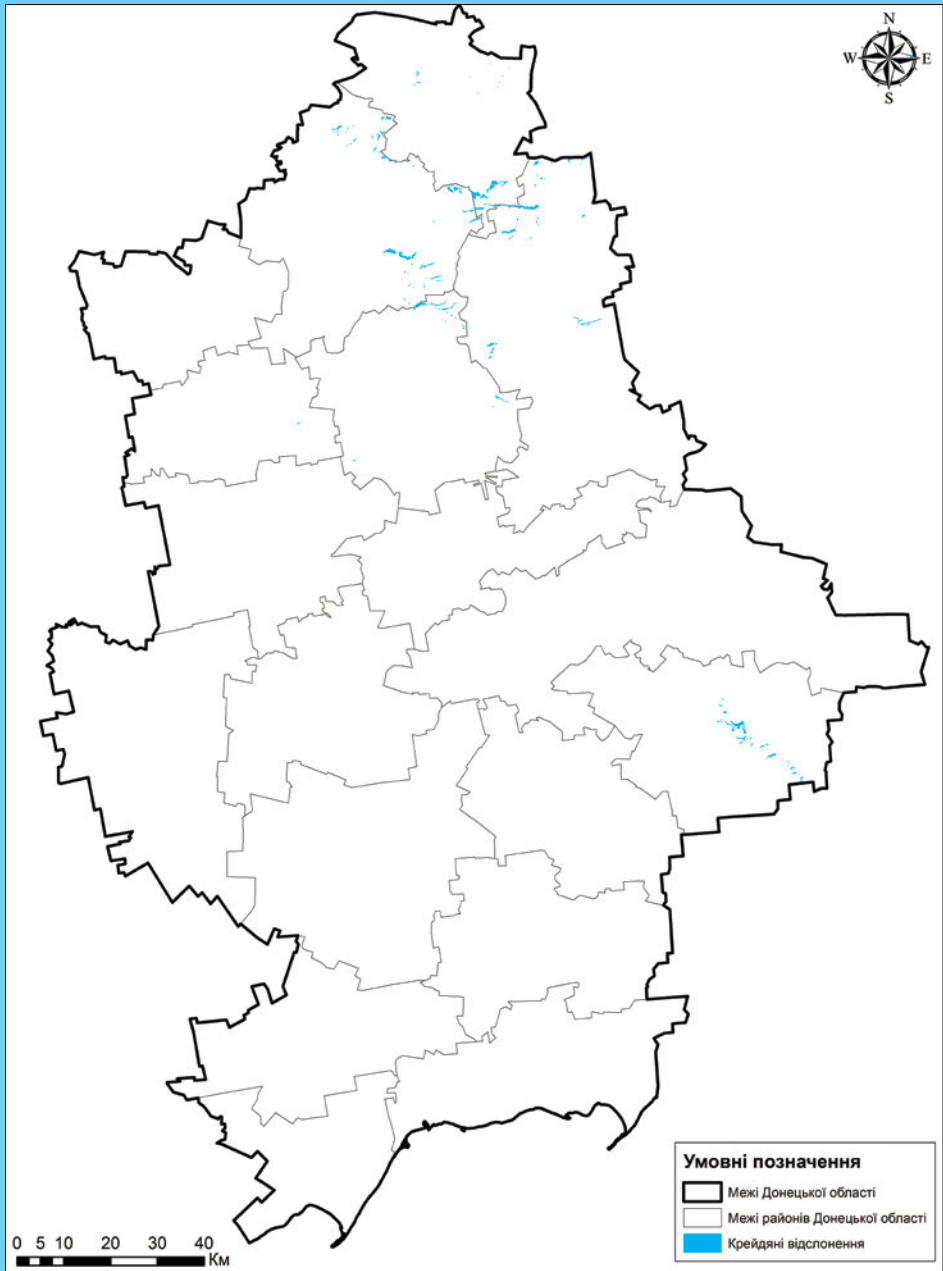

Фото 7. Ковила та льон в Покровському районі Донецької області

Фото 8. Геологічна пам'ятка природи «Скелеподібне оголення верхньої крейди», РЛП «Краматорський», Донецька область, СС-ВУ-СА-4.0

Карта 4. Схема розміщення виходів крейд у Донецькій області

3. Сучасний стан та загрози

Степ як географічна зона та Степ як екосистема більше не є синонімами. Степова зона України займає майже 40 % території держави, але більша її частина розорана і рілля охоплює 81,3 % від її загальної площі, хоча у деяких регіонах частка ріллі перевищує 90 %. Рівень розораності Донецької області сягає 81 %, а Луганської 72 %. Враховуючи площу забудови, доріг, лісосмуг і т.д., можна констатувати, що від степових просторів залишились жалюгідні кришки.

На початку ХХ століття вміст гумусу в чорноземі складав близько 9 %. На початку ХХІ століття концентрація гумусу 4 % вважається ледь не еталоном родючості. Виходить, що за 100 років люди знищили вже більше половини того, що накопичилось за 10 тис. років.

Останнім часом спостерігається погіршення водного режиму у Степовій зоні. Посилюється тенденція нерівномірного випадіння опадів. Окрім районів протікання таких великих рі-

чок, як Сіверський Дінець, майже всюди відчувається гостра нестача вологи у літній період. За прогнозами багатьох науковців, якщо не вжити заходів, то вже через 40-50 років більша частина Степової зони України перетвориться у напівпустелю, а деякі її регіони у пустелю. Причина цього процесу – тотальна розораність території, що призводить

Фото 9. Типовий антропогенний ландшафт Донбасу: монокультури та шахти.

Навіть у порівнянні з відносно невеликою площею лісів (близько 15% території країни), площа природних степів є мізерною – близько 3 %. Якщо протягом історичного періоду площа лісів на території сучасної України зменшилася приблизно утричі, то площа степів – у 14 разів! Саме тому ці 3 % території України є місцем існування майже 30 % всіх видів флори й фауни, занесених до Червоної книги України. Отже, Степ – найменш збережена екосистема України та всієї Європи.

до ерозії та повної деградації ґрунтового покриву й ґрунту взагалі.

Величезна проблема Степової зони – загибель малих річок. Однією з головних причин цього є масове спорудження штучних гребель та водойм. Більше того, оскільки оранка ґрунту викликає ерозію, то це спричиняє його змив та замулювання водних артерій. Загибель малих річок є вкрай тривожною ознакою того, що опустелювання Степової зони вже розпочалося.

Сучасне покоління має розуміти, що ландшафт має в першу чергу відповідати місцевій природній екосистемі, її видовому складу флори та фауни. Очевидно, що повністю відмовитись

від землеробства неможливо. Але якщо ми не повернемо степу більшу частину того, що йому по праву належить, то від цього буде гірше тільки нам самим та нашим нащадкам.

4. Причини знищення та зникнення Степу в наш час

«Руйнуємо ми своїми руками добро нашого краю. Кожного року, кожного дня додаємо ми чогось нового до тієї руйнівної роботи. Непомітно ми творимо з нашого краю пустелю. Ми самі винищимо рослинний, звірячий та пташиний світ на нашій рідній Україні. Зміркуйте: веселий, багатий край переводимо на пустелю німу?»

Бейєр М., 1919

4.1. Фундаментальні причини

Сучасне суспільство у більшості своїй сприймає степ як пустище, яке має бути обов'язково задіяне у господарстві. Ніхто не звертає уваги на багатство його видового різноманіття, на корисні ресурси пасовищних, медоносних і лікарських рослин, ландшафтно-рекреаційний потенціал. Мало хто говорить про необхідність наявності ділянок степу для забезпечення розвитку органічного землеробства. Адже розташування природних екосистем навколо органічних земельних ділянок є однією з основних вимог до цієї галузі. Нарешті, навіть науково доведений факт того, що чорнозем формується саме завдяки природному степу – ігнорується. Якщо де-небудь орні землі не використовуються та поступово заростають степовою рослинністю, то суспільство зазвичай обурюється цим явищем як на побутовому, так і на адміністративно-господарському рівні. Тобто, з точки зору пересічного громадянина степова ділянка неминуче має бути зайнята сільсько-господарськими культурами, підприємствами, будівлями, лісонасадженнями, чим завгодно, аби тільки вона не була степом.

Ментальний фактор вилився в негативні економічні, юридичні та адміністративні наслідки. Оскільки сучасна економічна система переймається лише короткостроковими вигодами, то не дивно, що степ майже повністю розораний. Цей стан речей закріплено юридично. В українському законодавстві поняття «степ» не має жодного визначення. Не існує жодного спеціального законодавчого акту, який би охороняв степ або регулював його використання.

Ділянки, що не відносяться до природно-заповідного фонду (ПЗФ), але населені степовими видами флори та фауни, зазвичай не позначаються в офіційних документах як степ. Отже, якщо степу юридично не існує, то на державному рівні ніхто його не захищає. Земельна реформа, в свою чергу, залишила у власності держави лічені відсотки земель в Степовій зоні, представлених невіддями, які фактично і є степами. Саме над ними й нависла небезпека остаточного господарського освоєння, тобто знищення.

4.2 Яким чином знищуються останні степи

Залишки степових екосистем є найбільш дефіцитними природними комплексами, які мають охоронятись в першу чергу. Проте, навіть ці залишки дуже швидко зникають. Достатньо сказати, що за останні 60 років у Донецькій області степів вже залишилось

вдвічі менше ніж у Луганській. Часто вони знищуються через реалізацію державних програм та рішень, при затвердженні яких взагалі не береться до уваги існування степів. Розглянемо коротко види діяльності, пов'язані із знищенням степу.

4.2.1 Розорювання агропідприємствами

«Проминуло тільки де-кілька років і перемагаючий рух хліборобів перетворив наші чудові степи в одноманітні, немов пустеля, лани»

Бризгалін Г.А., 1919

Не зважаючи на те, що загальна площа ріллі в Україні є катастрофічно високою (орні землі охоплюють 54 % площі України!), рівень розораності ґрунтів продовжує зростати. Це підтверджується офіційною статистикою Державного агентства земельних ресурсів, згідно якої в 2011 р. площа орних земель в Україні збільшилася на 22 тис. га, а площа пасовищ та перелогів зменшилась відповідно на 7,4 тис. та 33 тис. га. Але це офіційні дані. Скільки ж розорюється залишків степів насправді – невідомо.

Причина цього полягає в самозахопленні земель державного резерву або сільських рад агропідприємствами. Ще в радянські часи деякі колгоспи розорювали якісь природні території, що юридично їм не належали. За рахунок отримання врожаю з цих необлікованих ділянок вони підвищували статистику врожайності. На жаль, ця практика нікуди не поділася й понині. Щоправда, тепер це робиться не для покращення статистики, а заради отримання додаткового прибутку.

Це явище є дуже розповсюдженим, але немає конкретної статистики, яка площа цілини, що не належить агрофірмам та фермерським господарствам, знищена ними та використовується в якості ріллі. Під «гарячу руку» агровиробників інколи потрапляють навіть землі природно-заповідного фонду України. Українські агрофірми утримують трохи менше як 4 млн свиней, для вирощування кормів якими необхідно 5 857 000 га ріллі або 18% української ріллі, або більше ніж дві площі Донецької області. Якщо враховувати, що далеко не вся площа областей зайнята ріллею, то свинарі загалом панують на території, співрозмірній з ріллею 4,5 областей.

Несанкціоноване захоплення стосується і позахисних лісосмуг Степової зони. Цьому також сприяють масові пали стерні, незаконна вирубка дерев та взагалі безгосподарність щодо лісосмуг. В результаті цієї деградації деякі агропідприємства з кожним роком зменшують їхню ширину, розорюючи лісосмуги з боків. Через декілька років така лісосмуга зникає і два поля перетворюються в одне, заразом зазнаючи посиленого впливу вітрової ерозії.

Фото 11. Оранка на схилах спричиняє ерозійні процеси.

Втрати родючого шару ґрунту призводять до вивільнення парникових газів. Територія Луганської та Донецької областей відноситься до Степової зони звичайних та південних чорноземів. Більша частина території Луганської та Донецької областей входить до складу підзони звичайних чорноземів, окрім вклинення південних чорноземів на північному сході Луганщини. Підзони поділяються на провінції, спираючись на сукупність таких факторів як ландшафт, кліматичні умови, сонячна радіація, рослинність та інш., які безпосередньо впливають на процес ґрунтоутворення. Всі типи ґрунтів відрізняються вмістом гумусу.

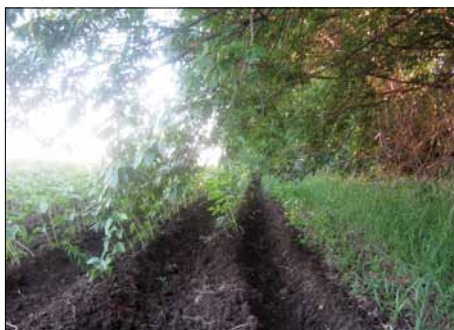

Фото 12. Жадібність до землі з боку агровиробників: оранка й посів в межах самої лісосмуги.

Яким чином відбуваються втрати ґрунту через оранку? Зазвичай, місцеві користувачі земель використовують традиційну систему обробітку ґрунту. Технологія вирощування зернових з традиційною обробкою включає близько десяти технологічних операцій. Восени після збирання врожаю проводять лушення стерні дисковим лушильником на 6-8 см. Потім вносять мінеральні добрива і одночасно проводять оранку на глибину 20-30 см. Навесні проводять боронування, завданням якого є закриття вологи і вирівнювання поверхні поля. Безпосередньо перед посівом ґрунт культивують на глибину загортання насіння. Потім проводять посів. У фазі кушніння з метою знищення однорічних дводольних та багаторічних бур'янів посіви обробляють гербіцидами.

Дана технологія надає змогу зберігати врожайність на звичному рівні, без технологічного переоснащення підприємства, але з подальшим спалюванням викопного палива у сільськогосподарській техніці та щорічним руйнуванням шару ґрунту на глибину 20-30 см. Головною з цих операцій, що найбільш впливає на викиди CO₂, є оранка, за допомогою якої в землі перемішуються поживні залишки, а поле зачищається від бур'янів.

Ми дослідили, скільки парникових газів потрапило в атмосферу внаслідок розорання степів на Донеччині і Луганщині. Розрахунками охоплено період 1953-2013 років. Умовно, вважаємо, що на початок 1953 року сільське

Таблиця 5. Обсяги викидів парникових газів, що потрапили в атмосферу внаслідок оранки степів Донецької та Луганської областей.

Адміністративна одиниця	Викиди в атмосферу, т CO ₂
Донецька область	6 251 838
Луганській області	8 008 648
Всього	14 260 486

господарство УРСР вже було в змозі розорати усю площу сільгоспугідь в Донецькій та Луганській областях. За кінець розрахункового періоду прийнято 2013 рік, як останній рік, в якому була можлива повноцінна сільськогосподарська діяльність на вказаній території. Заради точності обрахунків, в них не включено викиди від роботи сільськогосподарської техніки, яка використовувалась для оранки та допоміжних операцій, таких як транспортні операції, тощо. Також в розрахунки не включені викиди від розкладу в ґрунті органічних добрив¹.

Згідно положень Рамкової Конвенції з питань зміни клімату (далі – РКЗК) ООН (UNFCCC) та положень Кіотського Протоколу, діяльність, пов'язана з вирощуванням рослин сільськогосподарського призначення, вважається такою, що не призводить до викидів парникових газів. Внаслідок цього, Національні Кадастри викидів парникових газів, які склалися на період дії Кіотського протоколу (2004–2012 роки), прирівнюють викиди від сільськогосподарської діяльності такими, що дорівнюють нулю. Дане твердження базується на припущенні, яке полягає в тому, що втрати

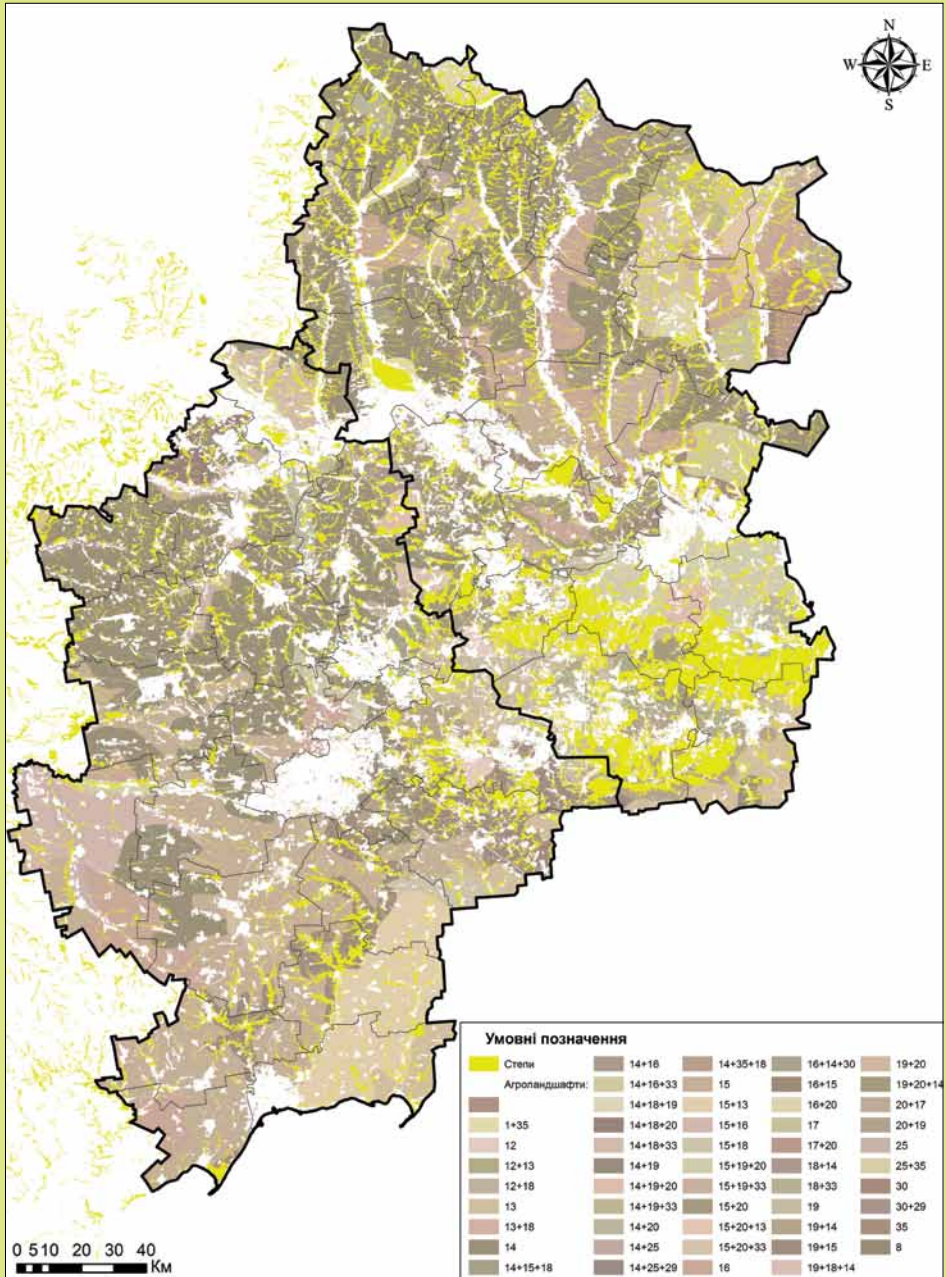
вуглецю з ґрунту компенсуються за рахунок розкладу органічних рештків сільськогосподарських рослин та зв'язування виділеного вуглецю ґрунтом. Насправді, суспільству просто незручно визнавати які масштаби викидів має звичне всім орне землеробство.

Крім того, Наглядним Комітетом Спільного Впровадження (JI UNFCCC) затверджено в Україні ряд проєктів, що призводять до скорочення викидів парникових газів, які безпосередньо пов'язані з оранкою. Дані проєкти відповідно розміщено на сайті Державного Агентства Екологічних Інвестицій, та Наглядного Комітету Спільного Впровадження при РКЗК ООН. Ці проєкти прямо вказують, що традиційна технологія оранки призводить до зниження кількості гумусу і відповідно вуглецю в ґрунті. Взятиши за основу методики, які використовуються цими організаціями, ми розрахували кількість викидів парникових газів, що відбулись в Луганській і Донецькій областях за період 1953–2013 роки внаслідок оранки. При цьому враховане все різноманіття ґрунтів регіону із характерним для них вмістом гумусу. Результати розрахунків наведено в Таблиці 5.

1 Врожайність вирощуваних культур можна підвищити внесенням мінеральних і органічних сполук різного походження (хімічно синтезовані добрива, відходи тваринництва, тощо), та різного складу (калійні, фосфорні сполуки, тощо). Вказані органічні сполуки містять зв'язаний оксид азоту у вигляді його оксидів форми NO_x, які в наслідок руйнування вказаних сполук в ґрунті або зв'язуються рослинами або виділяються в атмосферу. Згідно додатку А до Кіотського Протоколу закис азоту N₂O вважається таким, що призводить до парникового ефекту.

По масштабах, така кількість викидів відповідає викидам від горіння 20–25 великих породних відвалів вугільних шахт за 10–15 років або викидам від роботи вузла ТЕС Східенерго (ЗугРЕС, Луганська ТЕС та Кураховська ТЕС) за 15 років, або ж викидам всієї цементної промисловості України за 10 років.

Карта 5. Типи ґрунтів на розораних ділянках степів Донецької та Луганської областей, а також залишків степових ландшафтів.

4.2.2 Залісення

Народна мудрість каже: *«Благими намірами вислано шлях до пекла»*. Саме так можна охарактеризувати наказ Державного комітету лісового господарства України (тепер – Держлісагентство) від 29.12.08 № 371 «Про затвердження показників регіональних нормативів оптимальної лісистості території України».

Так звані регіональні нормативи оптимальної лісистості (далі по тексті – РНОЛ) розроблені ще в 60-70-роках минулого століття. Вони не відповідають в повній мірі ані сучасним принципам охорони природи, ані ситуації, що склалася в земельній сфері України.

Головною причиною для їхньої реалізації зазвичай називають низький рівень лісис-

тості України. Проте, намагання збільшити лісистість за рахунок незадіяних у господарстві ділянок цілини призводить до знищення останніх степів. Тому не дивно, що гостра критика РНОЛ лунає не тільки з вуст екологів, але й з боку багатьох лісознавців.

Потребу залісення також часто пояснюють боротьбою з ерозією ґрунту. Однак, наявність на поверхні ґрунту природної степової рослинності сама по собі стримує ерозію. В той час як оранка ґрунту для насадження лісових культур навпаки її провокує, особливо на схилах. Абсурдним виглядає й лісонасадження в балках проти вітрової ерозії, оскільки в такому випадку дерева знаходяться нижче рівня орних полів, які вони мають захищати. На виконання цього абсурду спрямовують чималі

Фото 13. Все що залишилося від колонії ковили, занесеної до Червоної Книги України, після підготовки ґрунту під залісення.

кошти державного бюджету. В той час як відновленням лісосмуг, дійсно необхідних для збереження родючості орних земель в Степовій зоні, ніхто не займається.

З боку ідеологів степового лісорозведення декларується необхідність вирішення проблеми надзвичайної розораності земель у Степовій зоні. Проте, насправді відсоток залісненої ріллі є незначним, в той час як заліснення цілинного степу є масовим.

В наукових статтях окремі представники лісової галузі відверто заявляють, що основним джерелом створення нових лісонасаджень в Степовій зоні є, наприклад, пасовища. Немовби вони не відносяться до степових ділянок. Вітчизняне тваринництво сьогодні має високу собівартість через високу енерговитратність польового кормовиробництва. Одночасно має місце дефіцит дешевих кормових угідь: пасовищ та сіножатей. Тому їх заліснення це додатковий удар по тваринництву, продовольчій безпеці та зайнятості селянства.

Заліснення степу також розглядається чиновниками як засіб боротьби з парниковим ефектом. Вважається, що біомаса нового лісу накопичуватиме в собі двоокис вуглецю (CO_2) з повітря, знижуючи його атмосферну концентрацію. В зонах свого природного розповсюдження ліси дійсно беруть активну участь в цьому процесі. Але що відбувається, якщо посадити ліс в Степовій зоні?

З одного боку, через дефіцит вологи дерева не здатні швидко рости та накопичувати CO_2 в своїй біомасі. З іншого боку, дерева використовують накопичені в ґрунті за багато років органічні речовини та підіймають їхні складові компоненти вище рівня землі.

Фото 14. Степ приречений на загибель. Пройде декілька років і на цьому місці буде те, що зображено на наступному фото.

Фото 15. Наслідки заліснення степу на Донбасі: суцільні чагарникові хащі після зімкнення рядів інвазивної робінії псевдоакації.

Проте, перша ж степова пожежа спалює їх. Через це в атмосферу потрапляє той CO_2 , який накопичили самі дерева і той, який задовго до них накопичувала у ґрунті степова рослинність. Як результат, парниковий ефект не зменшується, а збільшується.

В той же час лісові господарства не квалюються активно відновлювати ліси на місцях колосальних вирубок в природних зонах їхнього розповсюдження (Карпати, Полісся). Проблема в тому, що на папері величезні вирубані простори цих регіонів позначені як ліси. Заліснення також практично

Фото 16. Співвідношення наземної маси та кореневої системи у інвазивній робінії псевдоакації. Жодних шансів на успішну конкуренцію для аборигенної степової флори Донбасу.

не планується на еродованій ріллі, деградованих лісосмугах або відвалах гірничої промисловості, яких тільки на Донеччині налічується понад 23 000 га.

Лісонасадження часто здійснюється чужорідними видами дерев. Наприклад, робінія псевдоакація (*Robinia pseudoacacia*), відома як акація біла, походить з Північної Америки. Вона витісняє аборигенну рослинність. Після пожеж робінія здатна пускати рясні пагони і штучні ліси перетворюються на чагарники. Отже, створення нових лісових насаджень у Степовій зоні не рідко призводить до утворення ландшафту, в якому нема ані степу, ані лісу. Те саме стосується іншого інвазивного виду північноамериканського походження – дуба червоного (*Quercus rubra*), який все частіше використовується для заліснення степових ділянок. Особливу небезпеку для степових екосистем становлять на-

садження маслинки вузьколистої (*Elaeagnus angustifolia*). При цьому втрачаються не лише степові ділянки, де вона безпосередньо висаджена, а й прилеглі. Ця інвазійна рослина самостійно активно поширюється степами, солонцями, пісками й корінним чином трансформує їх.

Впровадження РНОЛ призводить до екологічного абсурду, коли в Степовій зоні площа лісів фактично «повинна» стати більшою за площу степів. Мають місце ситуації, коли під заліснення планується більше степових територій, ніж взагалі існує в регіоні.

Оскільки переважна більшість земель тепер має власників та конкретне цільове призначення, то створення лісонасаджень найпростіше проводити на землях держрезерву. В Степовій зоні це перш за все балки та круті схили, які і є останніми острівцями степу. Лісо-

ві господарства дуже вміло користуються відсутністю в законодавстві юридичного поняття «степ». Тому землі під заліснення позначаються в документах не як степи, а як «еродовані, деградовані та малопродуктивні землі».

Згідно з Лісовим кодексом України (ст.46), обсяги лісорозведення визначаються на підставі лісовпорядкування або спеціального обстеження. Ці заходи передбачають виявлення місць існування рідкісних видів флори та фауни, які підлягають заповіданню або включенню до екомережі. Однак, при плануванні лісонасаджень ніхто не проводить таких обстежень.

Отже, степове лісорозведення ігнорує природні закони розташування й функціонування екосистем, неадекватно сприймає ситуацію в земельній сфері. Масштабні заходи із заліснення або боротьби з ерозією не можна роз-

глядати та реалізовувати без екосистемного підходу й повного вирішення земельного питання. Окрім того, є всі підстави вважати, що заліснення степів прямо порушує закони України «Про природно-заповідний фонд», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про екологічну мережу», державні програми в сфері ПЗФ, Бернську Конвенцію «Про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі», Конвенцію ООН «Про охорону біологічного різноманіття».

Зрозуміло, що ніхто з екологів не виступає проти розширення площі лісів в Україні взагалі. Мова йде лише про правильний підбір земель для лісонасаджень. Тому екосистемний підхід до проблеми повинен все розставити по своїх місцях: в Степовій зоні більшість ландшафтів мають складати степи, а в Лісовій зоні – ліси.

Фото 17. «Втеча» маслинок вузьколистої з насаджень лісгоспу на вільні степові землі

4.2.3 Промислове освоєння

Картина промислового освоєння степу багато в чому нагадує ситуацію із залісненням. Дефіцит вільних земель змушує бізнес звертати свою увагу на державні землі задля реалізації своїх проєктів. А оскільки вільними землями в степових регіонах зазвичай є степові ділянки, то саме їм загрожує знищення. Це може бути будівництво тваринницьких комплексів, видобуток корисних копалин тощо. Одним з парадоксальних прикладів такого освоєння є «зелена» енергетика. На перший

Фото 18. Спорудження вітроелектростанцій руйнує природний ландшафт та наповнює його дорогами та різноманітною інфраструктурою.

погляд, вона має покращувати екологічну ситуацію, але через недосконалість земельного законодавства стає новим драконом, який знищує Степ.

З одного боку, степові території, які не мають природоохоронного статусу, не захищені від активного господарського використання. З іншого, відповідно до Закону «Про Червону книгу України», Бернської конвенції та інших правових документів, що стосуються охорони природи, місця існування рідкісних і зника-

ючих видів та середовищ їх існування не повинні піддаватися руйнуванню. Тому будь-які бізнесові проєкти, в тому числі енергетичні, повинні здійснюватись на територіях, які вже знаходяться під прямим антропогенним тиском задля запобігання порушення природних ділянок.

«Зелені» електростанції вимагають великих площ. Наприклад, вітроелектростанція потужністю 1000 МВт може потребувати від 70 до 200 км². Встановлення вітроагрегатів на будь-якій природній ділянці означає, що їх функціонування, обслуговування та забезпечення комунікаціями переводить цю територію в антропогенний стан з усіма трагічними наслідками для її мешканців. Подібні загрози несуть й об'єкти сонячної енергетики.

Сьогодні в Україні для розміщення «зелених» електростанцій зазвичай обирають останні природні ландшафти, які не мають природоохоронного статусу. Бо лише вони перебувають у державній власності і можуть бути надані підприємцям. Місцева влада лише радіє інвесторам і поспішно передає останні острівці степу під їхні потреби.

Говорячи про Донецьку та Луганську область не можна оминути питання гірничопромислового комплексу, зокрема вугледобування. Ця галузь негативно впливає на повітря, адже збагачувальні фабрики та свіжі відвали сланцевих порід викидають в атмосферу велику кількість токсичних речовин. Недосконалі природоруйнівні технології, які дісталися Україні в спадок від радянських часів, так і не дозволили залишати ці породи в шахтах, тому вони накопичуються на поверхні землі у вигляді териконів, які займають значні площі та негативно впливають на ґрунти сусідніх територій.

Фото 19. Наслідки вуглевидобування

Проте, найбільшої шкоди вугільна галузь завдає водним ресурсам. Глибина окремих шахт перевищує 1 км, тому відбувається руйнація гідрологічного режиму як підземних, так і поверхневих вод. Робота вугільних копалень потребує регулярної відкачки води, але шахтні води мають значний рівень солоності й підвищують його в степових річках, які й так містять солей більш ніж

достатньо. Тому гірничопромисловий комплекс впливає на гідрологію далеко за межами розташування своїх об'єктів. В решті речей, Донецщина та Луганщина є вододефіцитними регіонами, тому будь-який удар по водним ресурсам тут відчувається дуже гостро. Отже, можна сказати, що найбільшу загрозу вугільна галузь наносить саме гідрологічному режиму.

Несанкціонований видобуток корисних копалин

Якщо величезна шкода доквіллю завдається легальним гірничопромисловим комплексом, то що вже тоді казати про самовільне вуглевидобування. Однією з масштабних проблем степових ландшафтів на Сході України лишається несанкціонований видобуток вугілля відкритим кар'єрним способом. Починаючи з 2010 року площа знищених таким чином

Фото 20. Самовільний видобуток вугілля відкритим способом.

Фото 21. Через незаконний видобуток вугілля площа земель, де повністю знищено ґрунтовий покрив, вже сягнула тисяч гектарів.

територій на Луганщині досягла 5880,18 га; на Донеччині – 1274 га. Найбільша площа

несанкціонованих об'єктів видобутку вугілля відкритим способом знаходиться в Антрацитівському (1417 га) і Перевальському (2555 га) районах Луганщини. Приблизно 3 826 га, або 54 % від всієї площі самовільного видобутку вугілля відкритим способом, відбувається на території степових ландшафтів. Решта - на землях промисловості, полях, лісах і навіть в межах земель транспорту. Від незаконного видобутку вугілля постраждали і деякі заповідні території.

Також видобуток вугілля відкритим кар'єрним способом почався і на землях ПЗФ. Кар'єри почали розроблятися в заказниках «Міусинське узгір'я», «Першозванівський», «Іллірійський», «Білоріченський», «Перевальський» (Луганська область), «Ларинський», «Зорянський степ» (Донецька область).

4.2.4 Випалювання сухої рослинності

Вкрай негативний вплив на степ здійснюють регулярні підпали рослинності. Поширеним є помилковий стереотип про те, що на місці згарища буде краще рости трава. Спочатку згарище дійсно провокує у вцілілих рослин бурхливе зростання у порівнянні зі старим рослинним покривом. Але запас вологи дуже швидко вичерпується і з часом рослини на незайманих ділянках переженуть ті, які виростили на випалених.

В природі відбувається поступове розкладання рослинних залишків. Саме завдяки цьому утворюється гумус. Замість цього під час горіння рослинності органічні речовини просто згорають. Це призводить до додаткових викидів вуглекислого газу в атмосферу, через що посилюється парниковий ефект. Якби після останнього льодовикового періоду протягом тисячоліть

суха трава не розкладалася, а кожен рік згорала, то замість родючих чорноземів ми б мали безплідні суглинки та глини. Звичайно, вдикуму середовищі мають місце природні пожежі, але вони трапляються дуже рідко. У наш час переважна більшість всіх степових пожеж відбуваються з вини людини.

Окрім знищення органіки, випалювання руйнує водний режим екосистеми. По-перше, вогонь безпосередньо висушує ґрунт. По-друге, ґрунтова вологи починає ще швидше випаровуватися, оскільки поверхня ґрунту набуває темного кольору, який набагато краще поглинає сонячне випромінювання. По-третє, зникає сухий травостій, який відбиває світло й служить ізолятором тепла та запобігає швидкому випаровуванню вологи. Саме завдяки цю-

му степ є степом, а не безводною пустелею. Проте, його згорання унеможлиблює виконання цих функцій.

Постійні випалювання сухої біомаси змінюють видовий склад травостою й збіднюють біологічне різноманіття. У вогні гине неймовірна кількість насіння, яке могло б прорости або яке вже почало проростати. Пошкоджується коріння та куртини трав. Гинуть комахи, серед яких величезна кількість природних запилювачів, ґрунтоутворювачів та природних ворогів багатьох комах, які завдають збитків сільському господарству. Знищується рослинність, яка служить кормом для багатьох тварин, що ставить під загрозу їх існування. Гине мікрофлора, яка формує гумус. В решті решт, значна частина популяцій не витримує регулярного випалювання і повністю вмирає.

Фото 22. Практично всі степові пожежі на сьогодні є рукотворним, чи то зумисними чи то через недбалість.

Фото 23. Людина, що пускає «червоного півня», не замислюється про наслідки своїх дій.

Фото 24. Пожежа в степу: періодичне випалювання призводить до втрати значної кількості аборигенних видів

Фото 25. Жертви, які мало хто помічає і про які мало хто здогадується.

Випалювання також «допомагає» чужорідним видам витіснити аборигенну степову флору. Згадуване вище північноамериканське дерево робінія псевдоакація після пожеж активно пускає пагони й розростається. Більше того, через згорання трав зникає природний бар'єр, який не дозволяє насінню ро-

бінії масово досягати поверхні ґрунту й проростати. Обидва ці фактори призводять до повного поглинання степу цим інвазивним видом та відповідно до біологічного забруднення території.

Отже, регулярні пожежі на одному місці призводять до збіднення рослинного покриву та видового складу тварин, сприяють ерозії та зневодненню ґрунту, руйнації гумусового шару та поступовій деградації степової екосистеми. Тому будь-які штучні пали степових ділянок є вкрай шкідливими та неприпустимими.

На жаль, держава не сприймає цю проблему серйозно. Підрозділи МНС не завжди готові виїжджати на степові пожежі та пожежі у лісосмугах. В Україні взагалі відсутня система, яка б ефективно попереджала це лихо.

4.2.5 Загибель малих річок

Степ без річок важко назвати Степом. В більшій мірі це буде напівпустеля. Загибель річок пов'язана, в першу чергу, зі зменшенням їх водності та замулюванням

Фото 26. Гідроспоруди та масштабне порушення природної течії річок – головна причина їхньої деградації та поступового зникнення.

русел. Головною причиною дефіциту води є непомірно велика кількість гребель та штучних водойм в Степовій зоні. Наприклад, в Донецькій області на 110 малих річках збудовано 1011 гребель! Проблема загострилась із поширенням оренди водойм під рибні господарства. Як наслідок, регулювання рівня води в ставках часто відбувається з міркувань комерційної доцільності, а не екологічних потреб. В літку це призводить до зменшення скидання води зі ставків через що деградують усі водні екосистеми, розташовані нижче за течією. В деяких місцевостях річки повністю пересихають, хоча раніше не зникали навіть у періоди сильної посухи.

У природних умовах вода в річці повинна повністю оновлюватися в середньому за 11 діб.

Однак, через функціонування гідротехнічних споруд на річках нашої країни швидкість водообміну сповільнилася в 7-13 разів!

Іншою бідою малих річок є високий рівень господарського навантаження у водозбірному басейні. Забудова, орне землеробство, підготовка ґрунтів під заліснення – все це призводить до потрапляння в них такої кількості твердого матеріалу, що малі річки просто втрачають здатність транспортувати його по руслу. Це призводить до замулювання та зводить нанівець їх підживлення ґрунтовими водами.

Степові регіони мають найбільше промислове навантаження в Україні. В окремих

випадках об'єм неочищених промислових стоків може бути навіть більшим, ніж об'єм стоку самої річки. Тоді загибель річки неминуча. Не варто забувати й про житлово-комунальне господарство. Напівзруйновані відстійники і застаріла система очищення стічних вод є додатковим негативним чинником. Це викликає не тільки хімічне, але й бактеріологічне забруднення.

На жаль в більшості ситуацій всі зазначені вище несприятливі фактори діють разом. При такому комплексному впливі від річки залишається одна назва. Потім всі такі «річки» течуть у великі водні артерії, воду яких використовує населення. А люди, як відомо, самі на 80% складаються з води.

Фото 27. Важко повірити, що ще в середині ХХ ст. в цьому місці річку Казенний Торець перепливали на конях та плавали по ній на човнах. Тепер вище за течією знаходиться каскад з трьох водосховищ та рибне господарство.

4.2.6. Наслідки військових дій.

Військово-політичний конфлікт, який розгорнувся на території Донецької та Луганської областей України в 2014 році, призвів до залучення важких озброєнь, великої кількості людських жертв і руйнувань інфраструктури. Крім цього в значній мірі постраждали природні ландшафти, в тому числі і природоохоронні території. До формування нинішніх кордонів окупованої території бої відбувалися на значній площі самопроголошених в 2014 році так званих Донецької і Луганської «народних республік».

Очевидні загрози, пов'язані з війною, в більшості своїй пов'язані або з механічним пошкодженням природних ландшафтів, або з тимчасовою втратою державою контролю за порушеннями і технологічними процесами в зоні бойових дій.

Основні негативні фактори, які привели до пошкодження об'єктів ПЗФ, це:

1. Проїзд по території важкої техніки (перш за все, це стосується танків і інших типів гусеничної техніки).
2. Воронки в місцях падіння снарядів, кожна з яких не тільки є фактором пошкодження ландшафту і знищення рослинності, а й залишає в ґрунті значну кількість металу, сірки і важких металів, які залишилися внаслідок хімічної реакції вибуху. Так, в околицях ландшафтного парку «Донецький кряж» експерти МБО «Екологія-Право-Люди» (ЕПЛ) нарахували близько 15505 воронок від великокаліберних снарядів, забруднення від яких зробило непридатним для використання ґрунт на площі 225 км. кв.

Деякі заповідні об'єкти ПЗФ прямо пошкоджені обстрілами: НПП «Святі гори», НПП «Меотида», відділення Українського степового заповідника «Кальміуське» та «Крейдяна флора», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж», «Краматорський», «Клебан-Бик» та «Слав'янський курорт», заказники «Луганський», «Пристенське», «Крейдяне», «Білогорівський», «Перевальський», «Нагольчанський», пам'ятки природи «Новокатеринівське відслонення» та «Відслонення нижнього карбону».

3. Будівництво окопів та інших захисних укріплень для особового складу і техніки. На території низки заповідних територій збудовані окопи та інші фортифікації (в т.ч. у заповіднику «Крейдяна флора» що сьогодні знаходиться на звільненій території). Фортифікації зведені також у відділенні УСЗП «Кальміуське», в пам'ятці природи «Новокатеринівське відслонення», у Донецькому ботанічному саду, заказнику «Балка водяна», а також РЛП «Краматорський».
4. Пожежі на природних територіях. Дослідження, проведене ЕПЛ, показало, що лише в перший рік військових дій в зоні АТО відбулось близько 3000 пожеж. Дослідження виконане з використанням даних, визначених за матеріалами дистанційного зондування землі MODIS (NASA). Екологи підрахували площу ділянки, що сумарно була охоплена вогнем протягом червня-вересня 2014 року. Загальна площа такої території 297 005,96 га, що становить 14 % від площі зони АТО (в тому числі 113 735,2 га степів, що становить 23,19 % від площі степів у межах зони АТО і 38,29 % від всієї площі згарищу).

Пожежі пошкодили і територію низки степових об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема відділення ЛПЗ «Провальський степ», «Трьохізбенський степ», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж» та «Зуївський», НПП «Святі гори», заказники «Альошкін бугор», «Балка Плоська», «Білоріченський», «Волнухинський», «Еремусовий схил», «Знамянський яр», «Обушок»,

«Нагольний кряж», «Нагольчанський», «Новозванівський», «Піщаний», «Урочище Мурзине», «Балка Скелева», «Луганський» «Степ біля с.Платонівка», «Круглик», «Міус», «Перевальський», «Ведмежанський», «Кошарський», «Першозванівський», «Красна», «Новоганнівський», «Борсуча балка», «Урочище Скелевате» та «Кошарський».

5. Як врятувати Степ?

«Чорноземні степи, свідки колишніх часів Козаччини і Запорізької Січі, вже не переходять через наш кордон на захід. Зберегти такі частки за для науки й інших цілей на вікі-вічні – це наш обов'язок»

Бризгалін Г.А., 1919

5.1 Коріння проблеми

Найбільшою складністю у вирішенні проблеми порятунку степів є земельне питання. Українське земельне законодавство є вкрай недосконалим в екологічному аспекті і потребує дуже серйозних змін.

Рівень розораності ґрунтів у 38,2 % є гранично припустимим. Україна має один з найвищих показників розораності земель в світі, який складає, за різними оцінками, від 54 до 57 %. Тобто, він значно перевищує припустимий рівень. Навіть у країнах Євросоюзу, де значно більша щільність населення, ніж в Україні, середній показник розораності території складає 25,6 %.

В середині 90-х років ХХ століття були розроблені програми консервації земель (тобто відтворення природної рослинності) на значній площі еродованої ріллі. Основний напрямок консервації фактично передбачав

відтворення степових ландшафтів – залуження майже 7 млн. га орних земель. Під заліснення було заплановано 2 млн. га орних земель. Зрозуміло, що консервація цих 9 млн. га не розв'язала б проблему повністю, проте, це могло б стати першим вагомим кроком у її вирішенні. На жаль, цього не сталося, бо одночасно в державі розпочався процес розпаювання, який мав на меті приватизацію сільськогосподарських земель, в першу чергу орних. Якби держава вирішила передати у приватні руки не більше 20 % ріллі, то ситуація не виглядала б такою катастрофічною в екологічному сенсі.

Замість цього було прийнято фатальне рішення – розпаювати переважну більшість сільськогосподарських земель, а це величезна площа: 275 тис. км² або 45,5% території країни. Більше того, держава примушувалась розпаювати значну площу орних

еродованих земель. Політичне питання розподілу власності випередило питання екологічної доцільності.

Тепер юридично примусити власника паю не використовувати його в якості ріллі, а перевести в природний або напівприродний стан майже неможливо. По-перше, з комерційної точки зору власнику паю набагато вигідніше експлуатувати свою землю саме як ріллю. По-друге, самовільна консервація паю загрожу-

ватиме його власнику штрафними санкціями.

Справа в тому, що законодавство визначає чітке цільове призначення розпайованих земель – ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Власник земельного паю не має права використовувати його в будь-який інший спосіб. Це означає, що дефіцит природних екосистем, високий відсоток ріллі, а значить й масова еродованість ґрунту, закріплені в Україні законодавчо.

5.2 Варіанти виходу

Як вже зазначалось вище, ідентифікація степових ландшафтів в офіційних документах як малопродуктивних, деградованих або еродованих земель створює певні складнощі в плані їхньої охорони. Тим не менш, українські природоохоронці знаходять можли-

вості для захисту степів в першу чергу використовуючи Закони України «Про Червону Книгу України», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу України». Окрім того, Україна ратифікувала

Фото 28. Тотальне антропогенне освоєння землі – прямий шлях до опустелювання

ряд міжнародних конвенцій, які мають пріоритет над внутрішнім українським законодавством і які також відіграють значну роль у захисті степів. В першу чергу це Конвенція «Про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі» та Конвенція ООН «Про охорону біологічного різноманіття».

Зараз вже є декілька вагомих прецедентів, в тому числі судових, коли агропідприємства та лісові господарства були суворо покарані за незаконне знищення степових ділянок. Наприклад, в 2013 році суд зобов'язав одне з агропідприємств Харківщині сплатити суму понад 1 600 000 грн. за розорювання степу, в результаті чого воно збанкрутіло. Хоча, безумовно, вдосконалення законодавства та адміністрування в значній мірі полегшило б захист природних ділянок в Україні взагалі, та степових зокрема.

Проте, сьогодні вже недостатньо перейматись охороною тієї природи, що збереглася. Ці залишки не в змозі виконувати свою головну функцію – формувати повноцінне середовище нашого існування. Тому головним завданням має стати відродження природи через повернення значної частини антропогенних територій в стан диких екосистем. І степи мають стояти першими в цій черзі.

Зникнення природних ландшафтів, в тому числі степових, відбувається через дефіцит державних земель та через неможливість зміни цільового призначення розпайованої ріллі. Тому потрібно внести в земельне законодавство України зміни, які дозволять значно збільшити площу земель у державній власності. Також варто законодавчо заохочувати консервацію приватних земель та створення приватних заповідних територій. Задля вирішення цих проблем пропонуються

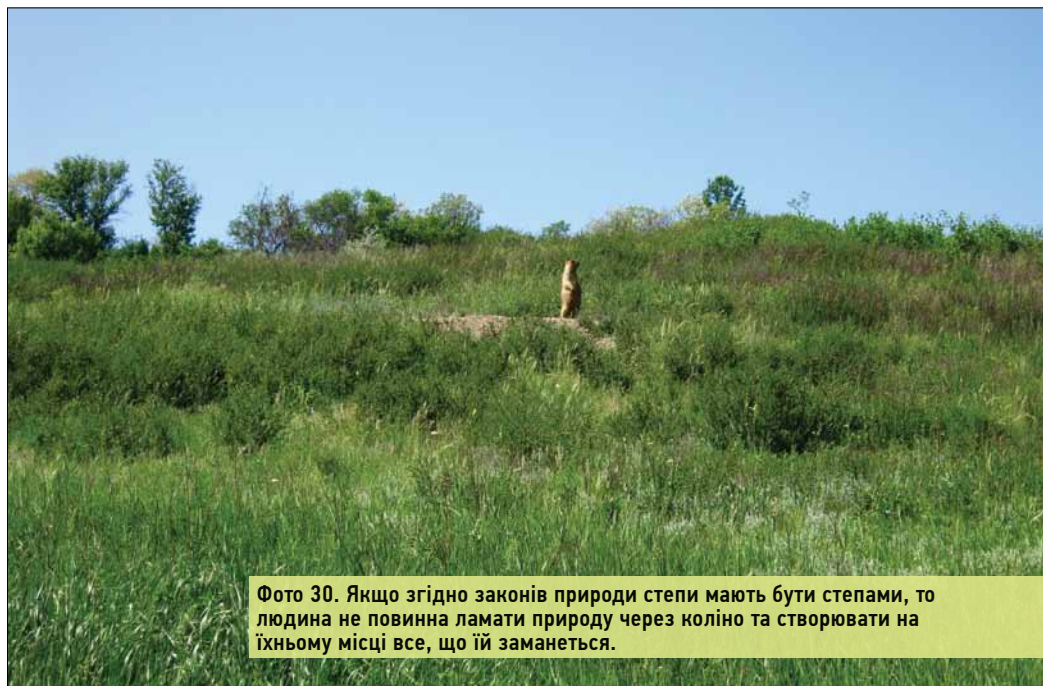

Фото 30. Якщо згідно законів природи степи мають бути степами, то людина не повинна ламати природу через коліно та створювати на їхньому місці все, що їй заманеться.

наступні зміни в земельне законодавство та адміністративні рішення:

1. Стосовно створення штучних лісонасаджень:
 - спрямувати основні зусилля щодо збільшення рівня лісистості на регіони природного розповсюдження лісів (Полісся, Карпати, Північний Лісостеп);
 - в Степовій зоні унеможливити знищення ділянок зі степовою рослинністю, навіть якщо вони позначені як малопродуктивні, деградовані й еродовані землі або вже передані під заліснення, сільськогосподарське або промислове освоєння;
 - в степових регіонах України боротьба з ерозією ґрунтів та здешевлення витрат на тваринництво вимагає залуження еродованої ріллі, а не заліснення;
 - в комплексні заходи боротьби з ерозією може входити створення лісонасаджень лише у вигляді лісосмуг виключно на орних землях.
 - заборонити використання інтродукованих видів для заліснення; їх насадження дозволити лише в межах населених пунктів.
2. Посилити відповідальність за несанкціоноване розорювання степових ділянок та спростити процедуру притягнення до відповідальності за такі дії.
3. Юридично визначити степ та надати пріоритет заходам з його збереження та відновлення.
4. Провести інвентаризацію степів та здійснити заходи щодо їх охорони (згідно з «Концепцією збереження біологічного різноманіття України», затвердженою постановою КМУ від 12 травня 1997 № 439 та розпорядженням від 22 вересня 2004 р. № 675-р «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки»).
5. Всі розпайовані землі, на які не заявлені права власності, перевести у державну власність.
6. Дозволити суміщення цільового призначення орних земель для потреб зеленої енергетики.
7. Розробити державну програму скорочення кількості штучних водосховищ та процедуру їх поступового спуску.
8. Забезпечити перехід до басейнового принципу управління водними ресурсами.
9. Збільшити відсоток земель державної власності та законодавчо визначити рівень, нижче якого їх площа не може зменшуватись. Юридичним механізмом реалізації цього пункту може стати введення державної монополії на купівлю-продаж сільськогосподарських земель.
10. Дозволити зміну цільового призначення земельної ділянки (паю) з сільськогосподарського призначення на природоохоронне, тобто дозволити зміну цільового призначення паю виключно для консервації та відтворення на ньому аборигенної природної рослинності.

11. Скасувати штрафи, якщо власник паю відмовляється вести його інтенсивний обробіток.
12. Звільнити землевласника від податку на землю у разі консервації паю.
13. Розробити і схвалити Степовий кодекс.
14. Задля оптимізації роботи зі збереження та консервації ґрунтів надати Держагентству лісових ресурсів повноваження зі створення багаторічних трав'яних угідь (степів, лук).

В останньому пункті мова може йти про реорганізацію Держагентства лісових ресурсів у Державне агентство екосистемних

послуг та консервації земель у відповідності до природно-кліматичного зонування території країни (для втілення екосистемного підходу).

Таким чином, господарства з консервації проводили б масове заліснення в найбільш придатних для зростання лісів регіонах (Поліссі, Карпатах, до певної міри у Лісостепу), а пріоритетним напрямком їхньої роботи в Степовій та частково Лісостеповій зонах, стало б відродження Степу через залуження. Одночасно, в Степовій та Лісостеповій зонах ці господарства мали б змогу займатись залісненням териконів, кар'єрів та звалищ й створенням на орних землях лісосмуг та доглядом за ними.

Фото 29. Донецький кряж, с. Першозванівка Лутугинського району Луганської області

Висновки

Збереження степових ландшафтів і зникаючих степових видів рослин і тварин можливе лише за умови повного збереження всіх існуючих степових екосистем, створення навколо них відновлювальних (буферних) зон та відтворення Степу на значній площі орних земель взагалі.

Найбільш складною проблемою є вирішення питання власності та цільового призначення земель. Технічні моменти відродження Степу не є складними. Якщо території, що відроджуються, мають відразу використовуватись в якості пасовищ, то вони можуть бути залужені. Однак, існують й більш дешеві засоби відтворення степу на ріллі – природне самозаростання. В такому випадку відродження степу на покинутій ділянці oranки можливо вже за 10-20 років.

На сьогодні постає нагальне питання необхідності демонтажу значної кількості гідротехнічних споруд в Степовій зоні. В тих, що залишаться, варто знизити рівень води, щоб збільшити проточність річок.

Масштабна консервація орних земель в найближчому мабутньому, в першу чергу в Степовій та Лісостеповій зонах, не має альтернативи. Інакше на нашу країну чекатиме масштабне опустелювання, тотальна деградація ґрунтів, непоправні втрати біорізноманіття та генофонду. Якщо це станеться, то про який розвиток країни, про який добробут взагалі може йти мова?

Вище багато розповідалось про незамінну функціональну цінність степових екосистем для клімату, гідрологічного режиму, ґрунтів

й інших складових довкілля. Згадувалась практична значущість Степу для господарства та науки. Проте, є ще одна вкрай важлива цінність Степу, як і будь-якої іншої дикої екосистеми. **Це його самоцінність.**

Під час загострення екологічної кризи деякі люди починають відкидати свій егоїзм та розуміти, що дика природа є цінною незалежно від наших меркантильних інтересів, від наших приземлених чи утилітарних, забаганкових чи господарських потреб. Усвідомлення цієї внутрішньої самоцінності дикої природи, самоцінності біорозмаїття, визнання її повноцінного права на життя врешті-решт робить нас справжніми людьми, а не примітивними споживачами, роботами в людській подобі. Ми маємо зрозуміти нашу відповідальність і усвідомлення фундаментальної причини екологічної кризи – це наші невинуватно завищені матеріальні потреби, часто «розбещений» комфорт та дорогі розваги.

Ми більше не повинні управляти природою. Ми маємо навчитись керувати собою. Тому потрібно залишити в минулому ідеологію так званого «покращення» природи і повернути їй значну частину нашого боргу. Найбільш прийнятним виходом є виведення з активного господарського обігу значної площі антропогенних територій, в першу чергу орних земель, для початку хоча б найбільш еродованих або схильних до ерозії. Степова екосистема, як найбільш ушкоджена господарською діяльністю людини, має в цьому найбільший пріоритет. **Отже, давайте збережемо та відновимо Степ!**

Використані інформаційні джерела:

1. Булигін С.Ю. Регламентация технологического навантаження земельних ресурсів // Землепорядкування. – 2003. – №2. – С.9 – 12
2. Бурковський О.П., Василюк О.В., Єна А.В., Куземко А.А., Мовчан Я.І., Мойсієнко І.І., Сіренко І.П. Останні степи України: бути чи не бути? – Київ, Геопринт, 2013. – 38 с.
3. Бурковський О. П., Василюк О. В. Концепція створення державного агентства екосистемних послуг// Від заповідання до збалансованого природокористування: Матеріали Міжнародної наукової конференції (20-22 березня 2013 р., м. Донецьк) / Донецький національний університет. – Донецьк, 2013. с. 176-179.
4. Василюк О., Войціховська А., Мельник-Забрамна О. Свиноферми по сусідству – вигода для мешканців, чи загроза для довкілля і здоров'я? Львів, Видавництво «Кампанія «Манускрипт», 2016. – 16 с.
5. Залізник Л.Л. Первісна історія України. Київ «Вища школа» 1999 р.
6. Можейко Г.А. Лес о-аграрные ландшафты Южной и Сухой Степи Украины (природа и конструирование). – Харьков: ООО «Эней», 2000. –312 с.
7. Мордкович В. Г.. Степные экосистемы. Новосибирск: Наука, – 1982. – 206 с.
8. Одум Ю. Экология. В 2 т., М., 1986 г.
9. Печечи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
10. Попков М.Ю. Об итогах и перспективах степного лесоразведения. Степной бюлетьень, №32 лето 2011
11. Распопіна С.П., Лісняк А.А., Аналіз стану земельних ресурсів, прийнятих для заліснення (за системою Держлісагентства України) Вісник ХНАУ №1 2011 р. «Лісівництво».
12. Сайко В. Ф. Методичні рекомендації виведення земель з рілля та їхнє раціональне використання. – К.: Аграрна наука, 2000. – 40 с.
13. Відповідь Державного агентства земельних ресурсів України на запит 125-1/6342-195 від 30.04.2012 р.
14. Відповідь Державного комітету лісового господарства України на запит №02-01/255 від 20.01.2011.
15. Відповідь УкрНДІЛГА, Державного агентства лісових ресурсів на звернення №37-49-14/15552 від 13.10.10 Виконавчого Комітету Європейської Степової Групи Міжнародної Асоціації з Вивчення рослинного покриву.
16. Матеріали до «Проекту Аграрного Кодексу України», Міністерство Аграрної політики та продовольства України, Київ, 2010 р. с.1
17. Постанова Кабінету Міністрів України №997 від 16 вересня 2009 р. Про затвердження Державної цільової програми «Ліси України» на 2010–2015 роки
18. Розширений п'ятирічний звіт про опустелювання та деградацію земель. Міністерство екології та природних ресурсів України., Київ 2012.
19. <http://pryroda.in.ua/step/nasha-step-vchera-segodnyazavtra/>
20. <http://silskinovyny.com/aktsenti/item/714-konsolidatsiyazemel-potriben-eksperiment?.html>
21. <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/doccatalog/list?currDir=116707>
22. http://ji.ufncc.int/JI_Parties/DB/E60JWRL80P3UCSQ-2FVQZ7T3CL1PV/viewDFP
23. Burkovsky O. Destruction of last Ukrainian grasslands through afforestation //8th European Dry Grassland Meeting in Ukraine 13-17 June, 2011
24. Melen'-Zabramna O., Shutiak C., Voytsikhovska A., Norenko K., Vasyliuk O., Nahorna O. Military conflict in Eastern Ukraine – Civilization Challenges to humanity. Edited by Kravchenko O. / Lviv: EPL, 2015. – 136 p.
25. Grygoryi Kolomytsev, Dariia Shyriaieva, Olexiy Vasyliuk. The impact of fires in the zone of antiterrorist operation in Ukraine: assessment using RS and GIS data // Materialy konferencyjne GIS DZIS (Kraków, 17-18 listopada 2014). KRAKOW. 2014, P.42-43
26. Parnikoza I.Yu., Vasiluk.O.V. The last Ukrainian steppes fase the theat of afforestation //Proceeding of the international conference on Eurasian steppes: Status threats and adaptation to climate change (9-th to 12-th of September 2010 in Hustai National Park, Mongolia), IUCN, 2010, p.79-81.

Степові ландшафти Донецької та Луганської областей

Просвітницьке науково-популярне видання

УДК: (292.486):(477.62+61)

ББК: 20.1(4Укр)

С 79

Донецька та Луганська області розташовані в Степовій зоні, яка займає 40 % території України. Проте, реальна площа природних степових ділянок є мізерною. В книжці розкривається значення та екологічна функція степових екосистем в формуванні придатного середовища існування, описуються основні причини зникнення степів в наш час та надаються пропозиції щодо збереження та відтворення степу. Видання розраховано на широкий загал читачів, однак в першу чергу рекомендоване керівникам та представникам органів місцевого самоврядування, державним службовцям, що працюють в сфері земельних відносин, екологічного контролю, сільського та лісового господарства.

Контакти:

www.pryroda.in.ua/step

Олексій Василюк: vasyliuk@gmail.com

Олексій Бурковський: ecologist@ukr.net

Розповсюджується безкоштовно.

Організація друку та дизайну ФОП Задорожна О.І.
Формат А5. Папір офсет. Ум.-друк. арк. 2,33.
Тираж 500 екз.

ПМГ ГЕФ ПРООН в Україні
сайт: <http://sgpinfo.org.ua>

ГО «ЕКОМАГ»
e-mail: ecomagic@ukr.net

